

Н.Д.Довженко

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
НАЙДАВНІШИХ МЕГАЛІТИЧНИХ
ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Дольмени Франції та Швеції, алін'ємани Іспанії, хенджі Британії — ці та багато інших мегалітичних пам'яток добре відомі європейським аматорам старовини. Карнак та Стоун-хендж, так само як і єгипетські піраміди, давно стали багатоасоціативними символами для сучасного освіченого європейця. На жаль, існування на українській землі мегалітичних споруд, близьких за часом та сакральним призначенням до всесвітньовідомих пам'яток, залишається надбанням вузького кола науковців. Значною мірою таке становище пояснюється обмеженістю опублікованих археологічних матеріалів, а також імперською директивою радянських часів не висвітлювати давність та самобутність української культури, зокрема її загальноєвропейські тенденції розвитку. Втім, дослідження мегалітичних пам'яток України відбувалось, хоча і досить повільно, всупереч об'єктивним та штучним перешкодам. Уперше питання про необхідність дослідження мегалітичних пам'яток на території України порушено ще понад сто років тому¹. У 1877 р. в селі Берем'яни Тернопільської області було вперше відкрито поховання культури шнурової кераміки у кам'яній гробниці. Про галицькі та волинські кам'яні скрині (кісти) згадував М.С.Грушевський в "Історії України-Руси"². Кам'яні цисти з поліхромним та монохромним розписами були виявлені Ю.А.Кулаковським, М.С.Романченком, М.І.Веселовським на півдні України наприкінці минулого століття. У 1889 р. Г.Л.Скадовський вперше знаходить у херсонських курганах менгіровидні стели, визначаючи їх як антропоморфні³.

До 20 — 30-х років належать перші спроби синтетичного опрацювання мегалітичних пам'яток Західного Поділля та Волині. Поховання культури кулястих амфор Волині у кам'яних скринях, гробницях та дольменах були проаналізовані та систематизовані І.Ф.Левицьким⁴.

©Н.Д.Довженко, 1993

Вперше питання про зв'язок мегалітичних пам'яток центральної України з західноєвропейськими було поставлено П.П.Курінним на матеріалах антропоморфних стел⁵.

Подальші дослідження мегалітичних пам'яток тісно пов'язані з інтенсивними археологічними обстеженнями на новобудовах у другій половині 60-х — на початку 90-х років, що кількісно і якісно змінило джерельну базу. Мегалітичні пам'ятки, особливо такі їх різновиди, як стели, кромлехи, кам'яні скрині, здобули за цей період новий для себе статус масових пам'яток. На жаль, стрімке зростання джерельної бази не супроводжувалось збільшенням публікацій про українські мегаліти, основна частина яких і досі не введена у науковий обіг. Узагальнююча праця О.О.Формозова, де пам'яткам України присвячено невеликий розділ, базувалась на обмежених серіях кам'яних скринь, кромлехів та стел, відомих автору на кінець 60-х років⁶.

Вивчення мегалітів як масових пам'яток з початку 70-х років проводилось у межах окремих їх різновидів, а також культурних комплексів, в яких вони були знайдені. Проблемам культурної приналежності, хронології, типології окремих груп кам'яної скульптури присвячено ряд статей та брошур Д.Я.Телегіна⁷. В окремих підрозділах монографічних праць цього дослідника містяться повідомлення про найдавніші степові кам'яні скрині (гробниці) та кромлехи⁸. Значні польові дослідження по виявленню мегалітів Криму проведені А.О.Щепинським, але лише незначна частина цих оригінальних джерел знайшла висвітлення у публікаціях⁹. Усатівським мегалітичним комплексам присвячено дослідження О.Ф.Лагодовської, Е.Ф.Патокової, В.Г.Збеновича, Ю.О.Шилова, В.І.Петренка, Л.В.Суботіна¹⁰.

Незважаючи на значну кількість кам'яних цист (скринь) у західних та південних регіонах України в епоху енеоліту — ранньої бронзи, дослідження цього виду мегалітичних пам'яток проводяться дуже повільно, так само мало з'являється публікацій про них¹¹.

Окрему групу кам'яних цист епохи пізньої бронзи утворюють мегаліти, що є синхронними пам'яткам сабатинівської та зрубною культур, або пов'язані з ними¹².

Слід зазначити, що основні проблеми дослідження мегалітичних пам'яток України і сьогодні вже не обмежуються питаннями їх хронологічного та етнокультур-

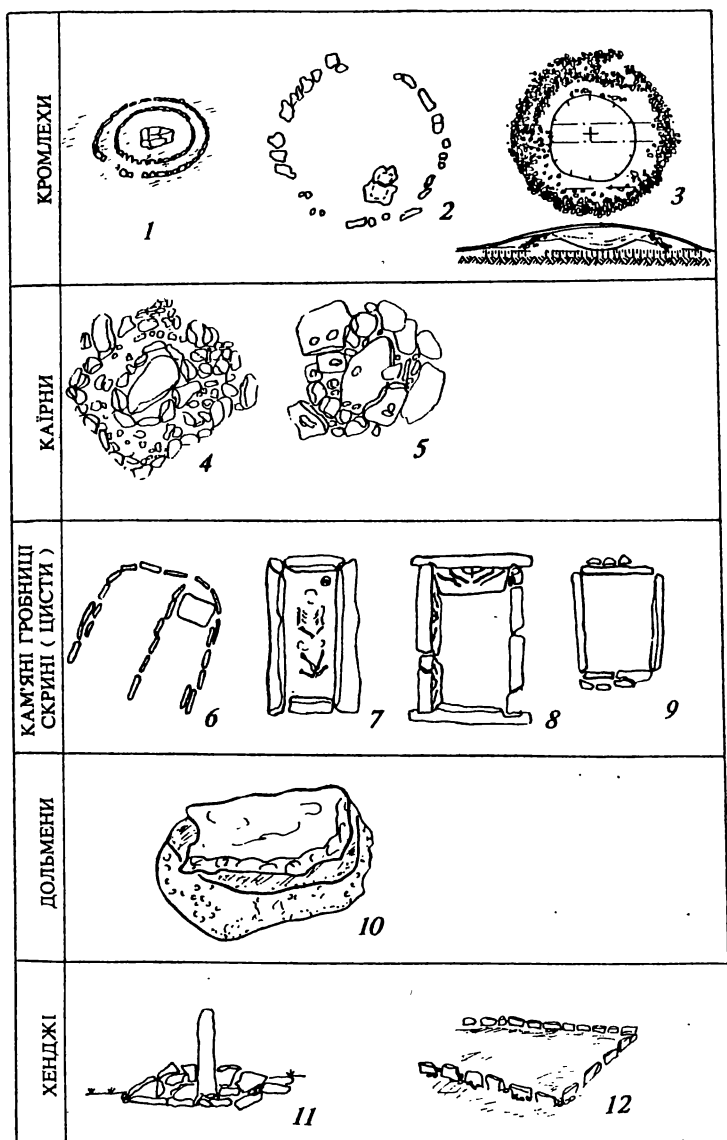
ного визначення, систематизації або функціонального призначення, хоча цей аспект викликає значні дослідницькі утруднення.

Вивчення мегалітичних українських пам'яток дозволяє висвітлити найдавніші фази багатьох рис та форм людської діяльності: виділення та спеціалізацію ремесел, пов'язаних з обробкою каменю, поховальної та культової протоархітектур; формування найдавнішої елітарної поховальної обрядовості; становлення та розвиток складних релігійних систем; розквіт різних видів первісного мистецтва та образотворчої діяльності.

Метою даної публікації є огляд джерельної бази вивчення основних різновидів мегалітичних пам'яток українського регіону епохи енеоліту — бронзи, а також аналіз деяких основних проблем, пов'язаних з їх перспективним дослідженням як складової частини європейської мегалітичної традиції.

Мегалітичні пам'ятки України умовно можливо поділити на рухомі та нерухомі. Нерухомі мегаліти — це кромлехи, кам'яні скрині, цисти, каїрни, святилища з кромлехами та кам'яними закладами (площадками), хенджі. До рухомих мегалітичних пам'яток належать менгіри та менгіровидні форми (фаллоїдне каміння), стели, антропоморфні та зооморфні стели, ідоли, жертovníки.

Нерухомі мегаліти є складовою частиною природного та історичного ландшафту, більшість з них тісно пов'язана з вивченням та збереженням навколишнього середовища. Рухомі мегаліти виступали частиною рухомих мегалітів, але поліфункціональне використання та біструктурний поховальний обряд, перебудови та руйнування відірвали їх від первинних мегалітичних комплексів. Іноді окремі частини рухомих мегалітів у фрагментарному та деформованому стані фіксуються у пізніших за часом пам'ятках у вторинному використанні (мал. 1). Багато рухомих мегалітів виявляють, як відомо, виразні риси двоетапного використання. Вдруге їх використовували як складову частину поховального мегалітичного обряду із збереженням свого сакрального значення¹³. Знахідка на території Прикубання двоскладової кам'яної антропоморфної стели¹⁴, неодноразові знахідки у Поінгуллі трискладових та двоскладових антропоморфних плит свідчать про правомірність розгляду цієї категорії скульптурних пам'яток як рухомих

Мал.1 Нерухомі мегалітичні пам'ятки України. Різновиди мегалітичних пам'яток. 1. Інгуло-Кам'янка; 2. Ковалівка-IV; 3. Константинівка-II; 4. Старогорожено; 5. Піддубне; 6. Яма; 7. Піски; 8. Стрільче; 9. Радгосп "Голубовський"; 10. Долгінцево; 11. Нова Одеса-III, к.І.

мегалітів. Важливо, що так само як у європейських мегалітних спорудах, кам'яна скульптура супроводжує майже всі відомі різновиди українських мегалітів.

Найдавніші кромлехи України виявлені у комплексах, пов'язаних з культурами епохи енеоліту (середньостогівська, постмаріупільська, нижньомихайлівська). Середньостогівські кромлехи споруджувались у ґрунтових могильниках над ґрунтовими ямами або кам'яними домовинами¹⁵, супроводжувались кам'яними закладами та невеликими каїрнами з дрібного каміння. Енеолітичні кромлехи являють собою невеликі суцільні кільця діаметром 8 — 15 м, інколи подвійні, складені, як правило, з вертикально поставленого каміння та кам'яних плит у один ряд. У середині таких кам'яних комплексів розміщувались поховання (Золота Балка, Кіровоград, Петро-Свистунове, острів Сурський). Складні кромлехи зафіксовано навколо поховань нижньомихайлівської культури, де вони супроводжували заклади та каїрні з антропоморфними стелами (Старогорожено, курган 1).

Окрему групу становлять усатівські кромлехи. Побудовані з вертикально поставлених або з невеликих плит та каміння, покладеного горизонтально, інколи у кілька ярусів, ці кромлехи часто мали у південно-західному секторі великі кам'яні плити, що стояли вертикально. Інколи на цих плитах є зображення людей та тварин (Усатове к. * 1-13; Усатове, 1-11; Усатове, 1-3; Великоолександрівка, к.1). Параметри кромлехів не завжди відповідають розмірам насипів, що їх перекривають. Діаметр кромлехів коливається від 5,5 м (Усатове, к.1-7) до 18 — 20 м (Усатове, к.1-3; к.1-9). Домінуючою є кругла та овальна форми кромлехів. Архітектоніка усатівських кромлехів досліджувалась О.Ф.Лагодовською та В.Г.Петренком¹⁶. Усатівські кромлехи, як правило, незамкнуті, розриви у кладці часто орієнтовані за сторонами світу (Усатове, 1-4; 1-7; 1-8). У курганах, що мали подвійний кромлех, зовнішнє коло завжди замкнуте, а внутрішнє має розриви на північ та південь (Усатове, к.1-12, к.11-2, к.11-3). На думку деяких авторів, такі кромлехи мали виразне сакральне значення¹⁷, могли використовуватись для астрономічних спостережень давніх племен, про що свідчать вертикально

* К. — курган, п. — поховання.

поставлені плити, орієнтація проходів та розривів у кромлехах за сторонами світу, жертівники біль про ходів тощо.

Традиція спорудження кромлехів продовжувала існувати у ямних та кемі-обинських, буджацьких племен. У цей час дещо змінюються призначення, а також розміри кромлехів. Виразним стає зв'язок між насипом кургану та функціональним призначенням кромлеха як певної кріпиди (Привільне, к. 1; Відрадне, к. 6; Іванівка, к. 27). З'являються кромлехи з орнаментованими плитами (Вербівка). У західних регіонах України серед пам'яток комарівської культури кромлехи використовувались для огорожі урнових поховань (Буківка). Традиція спорудження кромлехів зберігається на території України і в скіфський час, набуваючи при цьому нових форм та функцій.

На жаль, спеціальних досліджень, присвячених архітектоніці українських кромлехів з різних регіонів, аналізу їх форм, хронологічній та локальній диференціації, досі не проводилось. Певною мірою це пояснюється поширеним уявленням про примітивність та одноманітність цього виду мегалітичних пам'яток. Втім, як свідчить уже побіжне порівняння усатівських кромлехів з аналогічними спорудами поховальних комплексів з випростаними кістяками, вони мають певні відмінності у доборі та обробці каміння, характері та щільності встановлення плит, у загальних розмірах кромлехів та у їх архітектоніці. Аналіз кромлехів за конструктивними особливостями може бути перспективним для пошуку додаткових культуродиференціюючих рис.

Дані, які можуть бути одержані у результаті дослідження протоархітектури кромлехів, перебувають у прямій залежності від того, яку методику буде застосовано при проведенні їх польових досліджень та графічної фіксації. Використання важкої гусеничної техніки, відмова від суцільного дослідження кромлехів та ручної розчистки кладки, відсутність відповідних вимірів та описів призводить до значних інформаційних втрат. Кромлехи стануть повноцінним історико-археологічним джерелом лише після розробок та дотримання відповідних методик їх дослідження.

На території України досить розповсюдженим є такий вид мегалітичних пам'яток, як каїрн. Цим терміном у західноєвропейській археологічній літературі називають

вають поховання під грудю каміння¹⁸. В Україні для назв цього типу пам'яток застосовується термін “курган з кам'яним насипом”. На нашу думку, застосування загальноприйнятого терміну для визначення цього типу українських мегалітів є доцільним, бо підкреслює зв'язок з європейською мегалітичною традицією. Каїрни в Україні широко представлені в нижньомихайлівській та усатівській культурах епохи енеоліту, у кемі-обинських пам'ятках Криму, ямних та буджацьких похованнях, а також у деяких шнурових культурах західних областей.

Найдавніший каїрн вперше було зафіксовано у кургані 2 у селі Усатове¹⁹. Купольна споруда, для побудови якої було використано понад 8 тисяч каменів та плит, досягала висоти 1,5 м. Супроводжував усатівський каїрн потужний кромлех. Деякі каїрни цієї культури мали у своєму складі менгіроподібні та антропоморфні стели, а також жертвними, в одному з яких була виявлена кам'яна зооморфна пластика (Усатове, к.11-1).

Каїрни відомі також серед пам'яток нижньомихайлівської (Старогорожено, к.1) та ямної (Ковалівка-III, к.2.) культур.

Особливого поширення каїрни набувають серед пам'яток кемі-обинської культури. Домінуючою є куполоподібна форма, а також форма типу зрізаного конусу. До цієї культури належить найбільший і найскладніший за архітектурною конструкцією каїрн, висота якого досягала 2 м, діаметр — 7 м. Каїрн був оточений суцільним кромлехом до 22 м у діаметрі (Кемі-Оба)²⁰.

Яскравим різновидом мегалітичних пам'яток в Україні є кам'яні скрині, гробниці, домовини — поховальні багатоплиточні споруди. Запровадження та поширення терміну “кам'яна скриня” не можна вважати вдалим, це безпосередня калька з російського — “каменный ящик”. Цей тип мегалітичних пам'яток надзвичайно різноманітний за своїми формами, досить поширеними серед них є округлі та овальні конструкції. Для західних регіонів, де розповсюджені мегалітичні споруди культури кулястих афмор, поширеним є термін “кам'яна гробниця”²¹, для найдавніших степових пам'яток цього типу мегалітів запроваджувався термін “кам'яна домовина”²². Здавна в українській археологічній літературі для визначення цієї групи мегалітів використовувався загальноприйнятий у європейській науці термін

“цисти” (“кісти”)²³. Повернення до європейської термінології для визначення мегалітичних пам’яток України має на сучасному етапі принципове концептуальне значення, оскільки дедалі чіткіше окреслюється спільність більшості процесів, пов’язаних із виникненням, розвитком та поширенням мегалітичної традиції в Україні саме з загальноєвропейським напрямом розвитку.

Традиція спорудження кам’яних домовин (або цист) виникає у прадавній Україні на рубежі IV — III тис. до н.е. Найдавнішими є цисти-гробниці новоданилівської групи пам’яток (Чаплі, Яма, Золота Балка, Маріуполь), що пов’язуються останнім часом з могильниками маріупольського типу²⁴. Важливо зазначити, що саме двокамерні гробниці, складені з дрібного каміння, перекриті великими (Ямський могильник) плитами або дрібними (Маріуполь) плитками, становлять на даному етапі вивчення найдавнішу мегалітичну форму споруди.

У пізньоенеолітичний період традиція спорудження кам’яних цист поширюється на Поділлі та Волині у племен культури кулястих амфор²⁵. Саме на цій території вперше фіксується такий тип мегалітичної пам’ятки, як дольмен. Дольмен культури кулястих амфор, за І.Ф.Левицьким, визначається як споруда з двох вертикально встановлених плит, перекритих третьою, горизонтальною²⁶. Широко відомі кам’яні цисти підкарпатської культури шнурової кераміки на Поділлі²⁷. Як і серед енеолітичних степових гробниць нижньомихайлівського кола (Старогорожено, к.1; Баратівка, к.1; Олександрівка, радгосп “Прогрес” к.1), фіксується певна тенденція до концентрації кам’яних цист у межах одного могильника по Поділлі (Попівка, Стрільче, Студениця). Тенденція до концентрації мегалітичних пам’яток у межах ґрунтових (пам’ятки культури кулястих амфор) або підкурганних могильників (нижньомихайлівська група) взагалі властива українському регіону, що має певне значення для соціальної диференціації цього типу пам’яток, але надзвичайно ускладнює їх культурне визначення.

Кульмінацією у розвитку традиції виготовлення кам’яних цист епохи енеоліту-бронзи в Україні є так звані кам’яні скрині з монохромним або поліхромним розписом, що пов’язуються з пам’ятками кемі-обинської культури (Курбан-Байрам, Астаніно, Старогорожено, Ковалівка, Старосілля)²⁸. Кам’яні споруди цього типу

складені з п'яти-десяти добре оброблених плит вапняка або пісковика, щільно підігнаних одна до одної. Скрині перекривались кількома (Березівка, Рахманівка) або однією (Ковалівка-І, к. 1) плитою. Інколи для перекриття плит використовувались антропоморфні стели (Ковалівка-І, Виноградне, Куйбишево). Техніка виготовлення та встановлення кам'яних плит була досить розвинута. Для щільного прилягання плит використовували кілька спеціальних прийомів: кріплення за допомогою пазів, кріплення "на вус", підпорка третьою плитою, або кількома дрібними плитками, обмазка щілин плит спондиловою глиною. На плитах деяких скринь були зображені тварини (Баратівка на Інгульці), солярії (Березівка), трикутники-зигзаги (Відрадне), що були виконані у техніці контррельєфу та прокреслених рисок.

Основною особливістю кемі-обинських скринь є їх моно-поліхромний розпис. Орнаментальні композиції, виконані червоною вохрою, рідше вуглем або крейдою, представляють килимовий орнамент, невідомий на кераміці Кемі-Оби, для якої взагалі невластива орнаментованість, а зафіксований на кількох посудинах геометричний візерунок досить одноманітний. Найближчими аналогіями орнаментального декору кам'яних розписних скринь є орнамент керамічних виробів катакомбної культурно-історичної спільності (прокреслений та розписаний), а також культури багатопружкової кераміки.

Стилістичні особливості килимового орнаменту кам'яних скринь Причорномор'я, основні орнаментальні елементи, так само як і стратиграфічне положення, у курганних комплексах вимагають перегляду їх культурної приналежності та хронологічної позиції. Як відомо, кам'яні скрині з розписом за своєю стратиграфією є найпізнішими впускними похованнями у курганах епохи бронзи, або перекриваються похованнями зрубно-сабатинівського кола. Привертає увагу близькість цієї групи кам'яних цист, виходячи з технологічних конструктивних та стратиграфічних показників, а також металевого поховального інвентаря, до кам'яних скринь культури багатопружкової кераміки, що датована на основі поховального інвентаря, представленого у цих комплексах (Дніпробуд, Іванівка, Кам'янка). Кам'яні скрині культури багатопружкової кераміки відзначаються значними розмірами плит, з яких вони виготовлені, а також

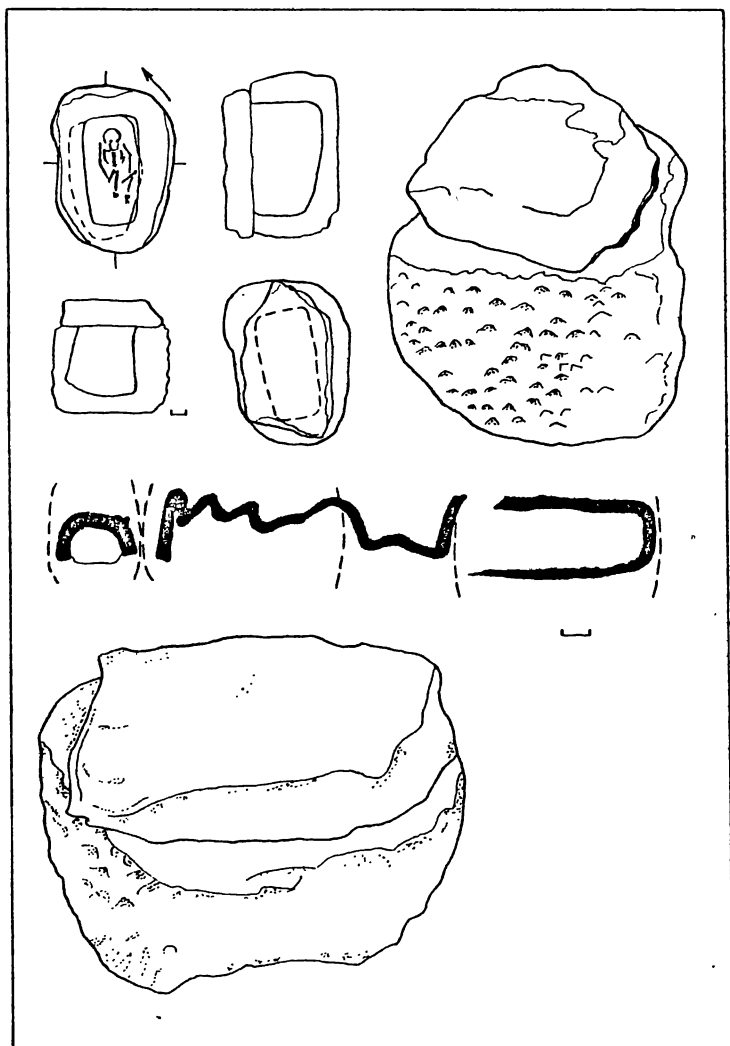
ретьельністю їх обробки. Технологічні прийоми встановлення плит багато у чому нагадують техніку спорудження так званих кемі-обинських скринь²⁹.

Окрему групу кам'яних домовин, що також пов'язується з кемі-обинською культурою, представляють монолітні цисти. Виготовлені з великих суцільних вапнякових брил, вони являють собою поховання маленьких дітей, перекриті однією плитою. Не може не привернути увагу форма цих цист, що округлою обробкою зовнішньої поверхні, особливо дна, надзвичайно товстими стінками, відносно невеликим видовбаним дном нагадує дитячу колиску. Таких монолітів в Україні відомо три, з них два — у степовому Побужжі (Іванівка, Кам'янка), один — у Криму (Євпаторія).

Поховання № 2 у кам'яній цисті було знайдено в кургані № 5 біля села Іванівка Миколаївського району Миколаївської області. Воно знаходилося на відстані 5 м на південь від умовного центру на глибині 0,6 м і було пов'язане із спорудженням другого насипу. Мегалітична вапнякова споруда складалася з двох частин: перекриваючої плити аморфних обрисів, без рис обробки (розміри 0,9x0,57x0,2 м) та монолітної брили-цисти. Циста була орієнтована довгою віссю з південного заходу на північний схід (розміри: довжина — 1,0 м, ширина — 0,7 — 0,55 м, висота — 0,57 м). До південно-західного краю циста дещо звужувалась. У середині брили було видовбане подовжене заглиблення. Розміри його по верхньому краю: 0,7x0,37 м; по дну — 0,7x0,48 м. Глибина поглиблення — 0,45 м. Товщина стінок цисти — 15 — 20 см. Із зовнішніх та внутрішніх боків циста ретельно оброблена ударною крапковою технікою (мал.2).

У верхній частині внутрішніх стінок зберігся яскравий розпис червоною вохрою у вигляді звивистої лінії, що нагадувала зображення змії. Ширина лінії — від 2 до 5 см. Розпис зроблено за допомогою м'якого тампону з органічної сировини, про що свідчили залишки дрібних вохрових плям та рисок вище та нижче основної лінії розпису.

На дні скрині лежав кістяк дитини до двох років у положенні — зігнутий на спині, головою на північний схід, з підігнутими ногами та витягнутими вздовж тулуба руками. Поховальний інвентар відсутній.

Мал.2 Нерухома мегалітична пам'ятка. Дольмен. Село Кам'янка, к. 5, п. 2

Існування дитячих цист є важливим проявом певного соціального розшарування у давніх степових суспільствах доби бронзи. Наявність в одній із південнобузьких дитячих скринь наскрізного отвору прямокутної форми (Кам'янка, к. 16, п. 7) свідчить про можливість прямого співставлення цього типу кам'яних цист з дольменами-монолітами коритоподібного типу.

Поховання у кам'яних цистах знаходять широке розповсюдження на території прадавньої України в часи пізньої бронзи, що пов'язують з пам'ятками сабатинівського та зрубного кола³⁰. Мегалітичні споруди цього періоду втрачають полі-, монохромність та монументальність, властиву цистам попереднього часу. Поряд з поширеною формою цисти з чотирьох грубо оброблених плит прямокутної форми побутують цисти багатокутної, трапецієподібної, овальної, округлої та аморфної форм.

Особливо цікаві складні мегалітичні коридорні споруди, що супроводжують кам'яні скрині або ґрунтові поховання (Кічкас-II, к. 7, 7-а). Аналогічного типу мегалітична споруда була досліджена Я.П.Гершковичем у 1987 р. біля села Костирка Бериславського району на Херсонщині³¹. Кам'яні гробниці були досить широко розповсюджені у Причорномор'ї — від Сіверського Дінця до Дунаю, особливо у степовій зоні. Однак, як зауважила Я.М.Шарафутдінова, лише у Дніпровсько-Дунайському регіоні ця традиція має давнє коріння ще з енеолітичних часів³². Поряд з цистами дорослих продовжується традиція спорудження мегалітичних конструкцій і для дітей. Загалом, складається враження, що в цей час спорудження кам'яних цист стає більш масовим явищем, але до певної міри відбувається втрата професіоналізму як у обробці каміння, так і в архітектоніці цих споруд. Спорудження кам'яних гробниць продовжується в Україні через деякий час, уже в часи Боспорської держави. Традиція спорудження кам'яних скринь та їх розпис, так само як поліхромний розпис склепів некрополя Неаполя Скіфського, безперечно, має давні автохтонні традиції у Причорномор'ї.

Залишається невирішеним питання про зв'язок між мегалітичними пам'ятками Прикарпаття, Поділля та Волині з мегалітичними спорудами українського Степу. На думку І.К.Свешнікова існує генетичний зв'язок між культурами степової смуги Східної Європи та культурами

західних українських регіонів ще з пізньонеолітичної доби³³. Порівняльні дослідження мегалітів західного та південного регіонів дозволять конкретизувати та поглибити характер зв'язку між цими двома культурними феноменами.

Одним із найскладніших типів нерухомих мегалітичних пам'яток є хенджі — найдавніші архітектурні споруди Європи сакрального або поховального призначення. Питання про існування цього типу мегалітичних пам'яток в Україні довгий час не ставилося, хоча ще з кінця 60-х років, в результаті інтенсивних археологічних досліджень на новобудовах Степу, були виявлені нові для того часу складні підкурганні мегалітичні споруди з кромlexами, кам'яними площадками та земляними конструкціями. Вони визначались як святилища або кургани культового призначення (курган біля села Долгінцево на Інгульці, святилище біля села Тимофієвка того ж водного басейну, святилище біля села Провалля на Луганщині, курганні комплекси у Побужжі в урочищі Малий Кременчук). До складу цих комплексів входили такі характерні риси хенджів, як кромlexи, крєпиди, рови, валові земляні конструкції з одним або двома проходками, менгирні форми кам'яних плит, стели. Унікальні архітектурні пам'ятки і досі залишаються відомими лише вузькому колові спеціалістів. Неопублікованість цих джерел значною мірою пов'язується з низьким рівнем польових досліджень, властивим великомасштабним розкопкам на новобудовах. Так, святилище у селі Тимофієвка фактично було зруйноване бульдозерами, розкопане з однією контрольною бровкою, документовано кількома креслениками і десятком фотографій. Така ж доля енеолітичного святилища з кургану Долгінцево, описові якого присвячено дві сторінки, кресленики і фотографії відсутні, обмірювання споруд не проводилось. Відомо лише, що під насипом на рівні поховального горизонту знаходилось поглиблення діаметром 12 м, викладене кам'яними плитами великих розмірів, в середині кам'яної площадки був зафіксований у вертикальному положенні кам'яний менгир висотою понад 2,5 м.

Унікальна мегалітична пам'ятка з кромlexами, крєпидою, ровом та менгирними формами при вході залишилась і досі недослідженою в урочищі Малого Кременчука на Південному Бузі.

Цікаві пам'ятки типу хенджів досліджуються останнє десятиріччя на Херсонщині. Слід зазначити, що методика польових досліджень, яка була запроваджена Ю.О.Шиловим для обстеження цих унікальних архітектурних споруд (відсутність інструментальної зйомки об'єктів, ігнорування даних горизонтальної стратиграфії, застосування важкої гусеничної техніки для зняття ґрунту, відсутність пересічених контрольних розрізів для спостереження за вертикальною стратиграфією) призводить до того, що ці пам'ятки стають джерелами сумнівної наукової вартості.

Існуюче в Україні становище з мегалітичними комплексами типу хенджів може змінитися лише шляхом енергійного втручання архітекторів та істориків архітектури. Дослідження такого типу мегалітичних пам'яток неможливо без використання усього спектру сучасних методик розкопок та реконструкцій складних архітектурних споруд, розробок нових методик польових досліджень.

Проблема виникнення та розвитку мегалітичних пам'яток типу хенджів в Україні одержує особливе значення у зв'язку з датами аналогічних європейських мегалітів, які не виходять за межі 2000 р. до н.е. Вивчення української мегалітичної традиції спорудження святилищ спроможне принципово змінити існуючі уявлення про час виникнення, епіцентри та шляхи розповсюдження цього типу мегалітів Євразії.

Властивістю мегалітичних пам'яток українського степового Півдня є наявність у їх комплексах кам'яної скульптури. Одним з важливих методичних принципів дослідження кам'яних статуй є їх комплексне вивчення. Виявлені у закритих поховальних комплексах кам'яні стели становлять масове явище у підкурганних могильниках. У причорноморському регіоні на початок 90-х років відомо понад 380 таких комплексів. Вилучення цих артефактів як складового атрибуту поховального обряду степових культур неможливо без ґрунтовної аргументації. На жаль, вона ніколи послідовно не проводилась дослідниками, які обстоюють концепцію вторинного використання кам'яних статуй з втратою сакрального призначення (О.О.Формозов, Д.Я.Телегін, О.Хойслер, Е.В.Яровий)³⁴, на відміну від їх опонентів (І.Т.Черняков, Н.Д.Довженко, Л.Г.Самойленко)³⁵. Порушення принципу комплексного вивчення кам'яної мегалітичної скульптури приводить у дослідницькій глухий

кут, бо відсутні комплекси їх первинного використання у святилищах. Досліджене у Молдові Є.В.Яровим нижньомихайлівське святилище та спроба інтерпретувати знайдене дрібне каміння та плитки (розміром 15 — 35 см) як первинне використання кам'яної скульптури не витримує критики³⁶. Знайдені лапідарні пам'ятки не відповідають морфологічним обрисам нижньомихайлівської, ямної та кемі-обинської скульптури, відомої з поховальних комплексів. Щодо питання про сакральне використання цього каміння у святилищах епохи енеоліту, то це окрема тема дослідження місця та ролі так званих скульптурних форм природного походження у курганних могильниках.

Аналіз кам'яної скульптури як складової частини поховального обряду дозволяє розкрити функціональне призначення певних класів та груп цих рухомих мегалітів. Так, встановлено, що у пам'ятках типу святилища-хенджа зустрічаються менгіри та менгірні форми, але і досі невідомі антропоморфні стели (Долгінцево, Малий Кременчук, Тимофієвка). У Тимофієвському святилищі менгірні форми мали виразні риси статуї природного походження.

Значною мірою виникнення та поширення концепції вторинного використання кам'яних статуй пов'язане з нерозробленістю та неузгодженістю загального уявлення про те, що слід вважати давньою кам'яною статуєю, стелою, менгіром тощо. Як свідчать численні архівні матеріали звітів про дослідження курганних пам'яток, а також публікації, до категорії статуй належать усі плити, блоки, каміння і навіть камінці, що мають прямокутні, овальні, трапецієподібні обриси; невеликий, або великий виступ на одному з торців, переважно на поперечному, незважаючи на відсутність рис штучної обробки. Не приймається, як правило, до уваги і розміщення статуї (кам'яний заклад, скриня, кромлех, насип кургану). У результаті нечіткої класифікації та некоректного застосування класифікаційних визначень стає розмитим саме поняття кам'яної статуї, стели, менгіра тощо, до класу яких починають відносити буквально всі плити, залежно від фантазії дослідника. Так, у працях Є.Ю.Новицького до класифікації кам'яної скульптури Північно-Західного Причорномор'я потрапляють плити взагалі без рис штучної обробки торців (Семенівка, к. 14, п. 11; Маяки, к. 1, п. 1; Григоріополь, к. 1).

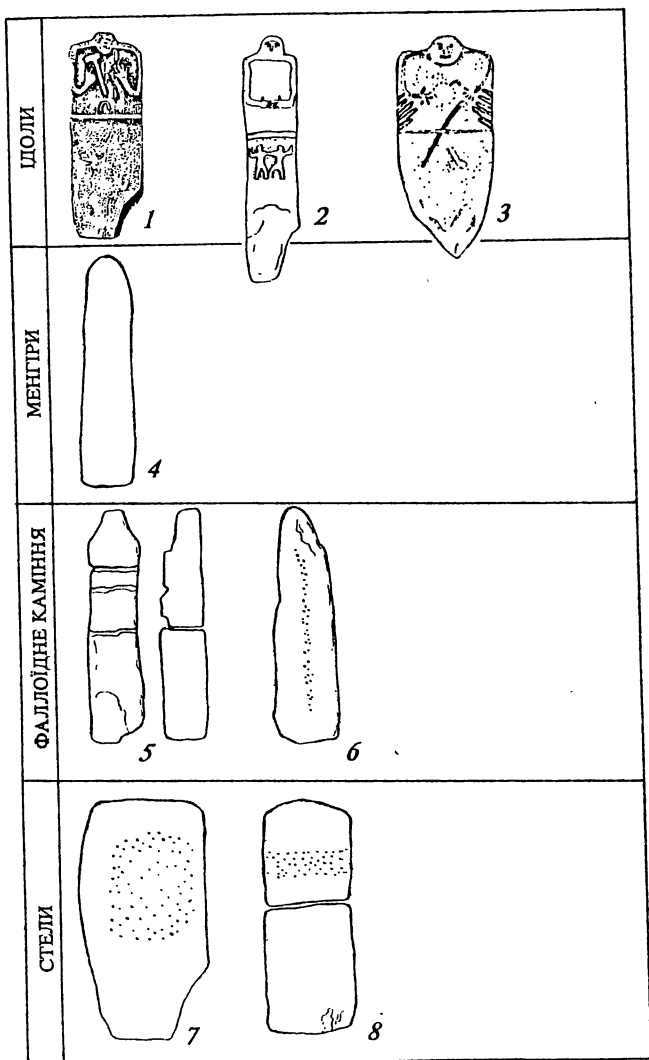
Саме тому важливим моментом вивчення найдавніших мегалітичних статуй на етапах розробок загальних систематизацій та класифікацій стає упорядкування та конкретизація термінологічного апарату.

Серед західноєвропейських дослідників найбільш поширеними та загальноживаними для визначення давніх кам'яних статуй є чотири терміни: менгір, стела, антропоморфна стела, ідол. Паралельно з цими термінами у франкомовній та англomовній літературах використовуються терміни: статуя-менгір (*statue-menhir*), антропоморфні мегаліти (*anthropomorphes megalithiques*) у італійській — статуя-стела (*statua-stele*), у іспанській — стела-менгір, у болгарській — антропоморфна плита. Слід зазначити, що термін “стела”, так само як “ідол”, або “менгір” є надзвичайно умовними як у європейській, так і до останнього часу в українській науковій термінології тому, що під цими термінами, як правило, мається на увазі не один, а декілька досить відмінних морфологічно та функціонально типів кам'яних статуй.

Одне з актуальних питань вивчення українських лапідарних пам'яток полягає у тому, щоб диференціювати детальніше джерела дослідження, конкретизувати відповідні терміни та поняття, що вживаються, пояснити правомірність їх впровадження та перспективи використання. На сучасному етапі слід вважати доцільним виділення восьми класів найдавнішої мегалітичної скульптури українського регіону: 1) менгіри; 2) ідоли; 3) фаллоїдне каміння; 4) стели; 5) антропоморфні стели; 6) срнітоморфні стели; 7) зооморфні стели; 8) іхтеоморфні форми. Особливою спеціальною групою є скульптурні форми природного походження без обробки. Специфічною групою лапідарних мегалітичних рудомих пам'яток є так звані жертovníки, плити з чашеподібними заглибленнями та штучно видовбаними рівчачками (мал. 3).

Визначальними рисами кам'яних статуй є монолітність основної форми, види обробки, а також зв'язок з поховальним культом. Обґрунтування та визначення п'яти з восьми класів статуй (менгіри, ідоли, стели, антропоморфні стели, фаллоїдне каміння) одержало певне висвітлення у спеціальній літературі³⁶.

Слід зазначити, що антропоморфним стелам приділялось найбільше уваги, бо саме цей клас першим був диференційований як монументальна скульптурна пам'ятка. Нами вже порушувалося питання про умовність цього терміну та міру його відповідності основним

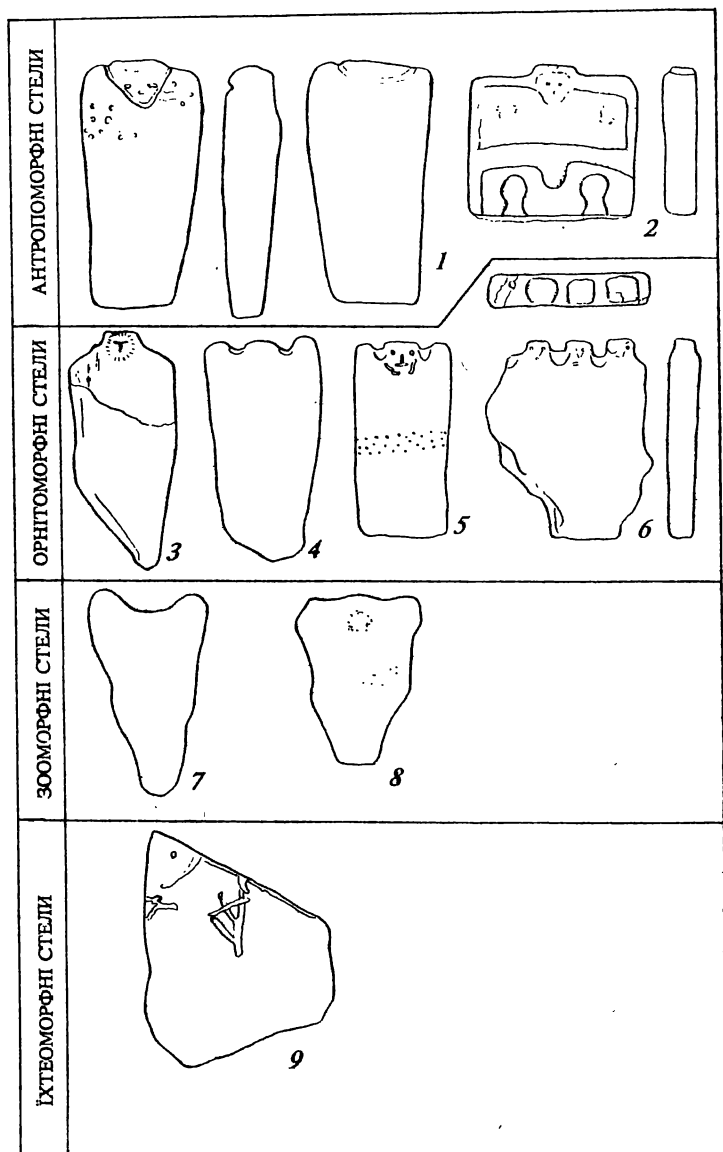

Мал.3 Рухомі мегалітичні пам'ятки. Класифікація поховальної лапідарної скульптури. Класи I-IV.
 1. Натальівка; 2. Казанки; 3. Новоселиця; 4. Керч; 5. Христофорівка; 6. Відрадне; 7. Лоцькіно; 8. Антонівка

рисам людської постаті (відсутність розчленування у нижній частині, непропорційне співвідношення між розміром голови та тіла, відсутність шиї тощо). На нашу думку, найдавніша кам'яна скульптура, перш за все антропоморфні стели та ідоли, відбивають складний і архаїчний пласт давнього світогляду, тісно пов'язаного з тотемічними уявленнями та культом першопредка-тотема. Спроби обмежити кам'яну скульптуру епохи енеоліту-бронзи образом людини призводять до штучної модернізації реконструйованої системи уявлень. Навіть у більш розвинутих і складних за своєю соціальною структурою суспільствах давнього світу, таких як шумерське, давньоєгипетське, давньокитайське, синкретичні зоантропоморфні, орнітоморфні та іхтеоморфні образи були домінуючими. Особливо це стосується божеств, пов'язаних з поховальними культурами³⁷.

Питання про зооморфні образи у кам'яній скульптурі Причорномор'я вперше було поставлено Е.Ю.Новицьким у зв'язку з інтерпретацією частини кам'яних статуй Північно-Західного Причорномор'я³⁸. Поки що зооморфні стели недостатньо вивчені серед кам'яних статуй українського регіону і обмежуються формами, що нагадують бичу морду (Григоріополь, к.1,п.9; Струмок, к.6,п.3). Якщо виділені в окремий клас, за класифікацією Е.Ю.Новицького, плити-букранії справді мають сліди обробки на торцях та на поверхні, вони, безперечно, мають бути відокремлені у спеціальний клас зооморфних стел. Однак слід зазначити, що виділення цієї групи статуй поки що не супроводжується відповідним описом технологічних особливостей обробки поверхні, а також фотоматеріалами. Відсутня і обґрунтована систематизація зооморфних стел, які у класифікації Е.Ю.Новицького подаються і аналізуються разом з антропоморфними стелами та жертівниками.

До окремої групи пам'яток слід віднести орнітоморфні стели. Вони відрізняються від антропоморфних наявністю кількох виступів на верхньому поперечному торці (Касперівка, к.1,п.12; Лімани, к.1,п.14; Новокотовськ, к.1,п.7; Білолісся, к.7,п.3). Зображення очей, носа, відсутність іконографічного знаку, що позначає рот (Касперівка, Лімани), неантропоморфні їх пропорції підкреслюють, на нашу думку, пташиний образ³⁹ (мал. 4, 3 — б).

Мал.4 Рухомі мегалітичні пам'ятки. Класифікація поховальної лапідарної скульптури. Класи I-VIII.
 1. Павлівка; 2. Лимани; 3. Шевченкове; 4. Золота Балка; 5. Касперівка; 6. Лимани; 7. Новоселиця; 8. Григоріополь; 9. Соснівка.

Цікава іхтеоморфна форма кам'яних статуй була виділена Б.Д.Михайловим у закладі ямного поховання у селі Соснівка на Херсонщині⁴⁰. Поки що вона залишається єдиною знахідною скульптури такого класу в Україні, але, ймовірно, покладе початок подальшому виявленню таких форм у причорноморських степах. Як відомо, іхтеоморфні форми є найдавнішими скульптурними формами монументальних монолітів Європи (Лепенський Вир), Кавказу (вішапи), Південного Сибіру (тазмінська скульптура). Існування іхтеоморфних форм в українській лапідарній скульптурі епохи бронзи було б виразним свідченням неолітичного коріння цього історичного феномену. Знахідка іхтеоморфної форми статуї у Надчорноморщині, у разі підтвердження штучної обробки торців та поверхні пам'ятки з села Соснівка, дозволить поставити питання про включення українського регіону у зону складання найдавнішого монументального мистецтва Євразії. Це було б ще одним аргументом проти концепції О.О.Формозова щодо зон з нерозвинутим первісним мистецтвом, до якої він відносив територію прадавньої України.

Слід зазначити, що виділення поряд з антропоморфними та фаллоїдними орнітоморфних, зооморфних та іхтеоморфних форм лише до певної міри висвітлює первинне семантичне значення найдавніших лапідарних пам'яток. Масова поховальна кам'яна скульптура, як свідчать численні історичні та етнографічні аналогії, ніколи не була повністю монолітною, виготовленою лише з одного матеріалу. Народна кам'яна та дерев'яна скульптурна форма відрізнялась від скульптурних форм елітарних та офіційних замовників перш за все своєю багатоконпонентністю. Широко використовувались глина, шкіри, хутро, пташине пір'я, кістки тварин, дерево, різноманітні рослинні оздоблення (трава, гілки дерев, квіти), тканина. Аналіз кам'яних закладів, до складу яких входили кам'яні статуї, виявив численні свідчення про фарбування кам'яних стел безпосередньо у кам'яному закладі, вкриття їх верхніх частин циновками рослинного походження, окремими дерев'яними плахами, великими кістками тварин (Старогорожено, к.1; Ковалівка-V, к.1; Відрадне, к.7; Степове, к.1).

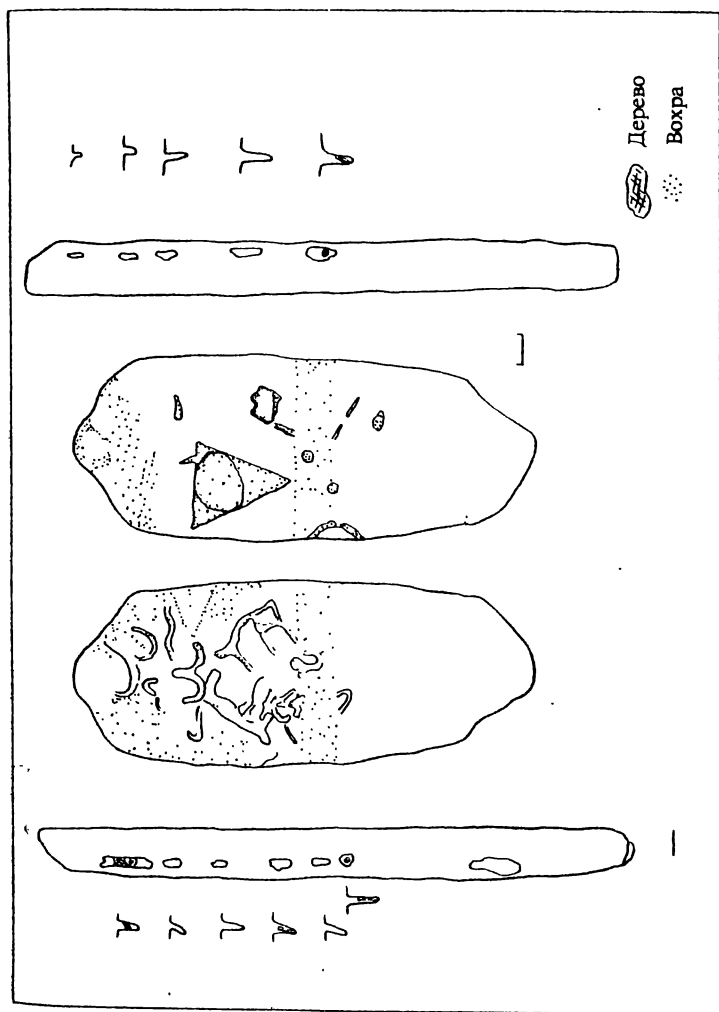
Особливої уваги заслуговують знахідки антропоморфних стел та стел з отворами та заглибинами на

торцях. Так, антропоморфна стела (п.2,к.13) біля села Кам'янка на Побужжі (розміри 1,8x0,45x0,15) мала на поперечному верхньому та двох поздовжніх торцях глибокі (до 20 см), вузькі (3 — 6 см), короткі (8 — 12 см) отвори, в середині густо вкриті червоною та чорною фарбами. У цих вузьких отворах зберігались залишки дерев'яних жердин. Тонкі дерев'яні жердини фіксувались також на поверхні статуї, густо вкритої невеликими плямами червоної охри. Складається враження, що ці отвори були місцями для встановлення додаткових дерев'яних прикрас та конструктивних елементів (мал.5).

Слід підкреслити, що залишки охрового розпису та фарбування на статуях, зв'язок між верхньою частиною статуй та залишками органічного походження, зокрема, дерева, не могли б зберегтися у тому разі, якби існував значний хронологічний розрив між первинним (у святилищах) та вторинним (у поховальних комплексах) використанням кам'яних статуй. Звичайно, компоненти органічного походження не можуть зберігатися і в тому випадку, коли статуї втрачають своє сакральне значення й використовуються лише як будівельний матеріал.

Слід зауважити, що виявлення складної багатокомпонентної конструкції у частини кам'яних статуй із застосуванням матеріалів органічного походження значно ускладнює проблеми вивчення їх стилістичних особливостей та семантичного значення.

На окрему увагу заслуговують скульптурні форми природного походження. Ця група пам'яток давно виділена для ранніх етапів образотворчої діяльності, особливо серед малої лапідарної пластики⁴¹. До цієї групи найчастіше відносять монументальні та малі скульптурні форми, утворені під дією природних факторів. Часто-густо такі витвори природи ставали об'єктами культу давніх племен. Найбільш поширеними були фалоїдні, антропоморфні, зооморфні форми. Слід зауважити, що для території України такий тип скульптурних пам'яток ще не виділявся, хоча він широко відомий у Центральній та Південній Європі. Однак дослідники курганів степових регіонів неодноразово відзначали серед численних пам'яток від епохи енеоліту до скіфського часу лапідарні форми без ознак обробки, які за характером свого використання та загальними морфологічними рисами нагадували антропоморфні та зооморфні стели

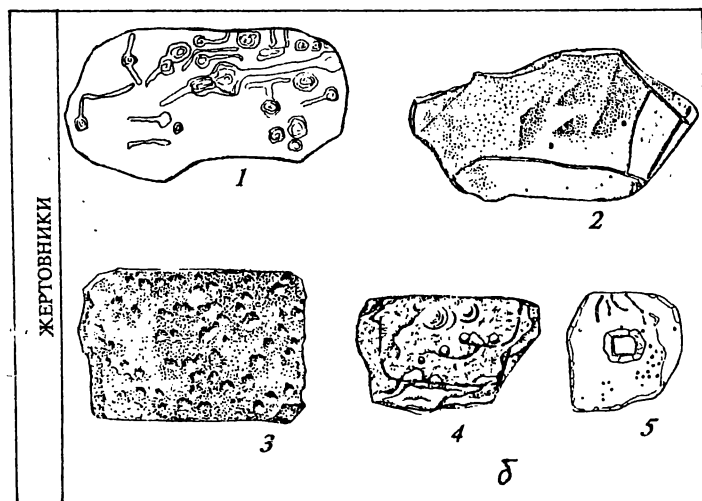
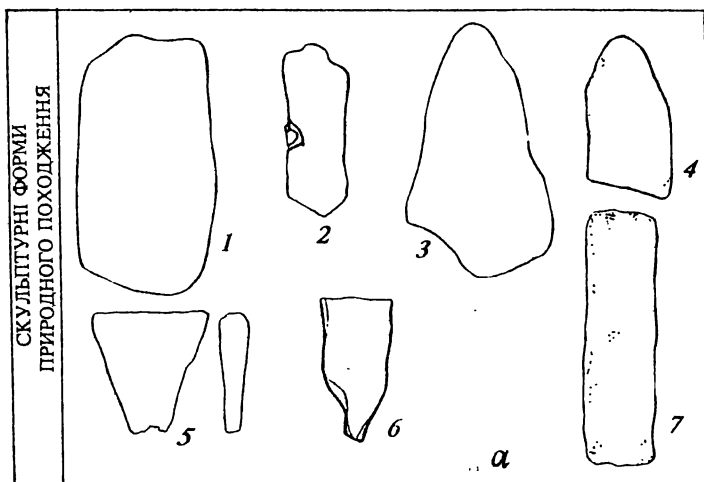
Мал.5 Рухома мегалітична пам'ятка.
Антропоморфна стела з окладною конструкцією. Село Кам'янка, к. 13

або менгіри. Так, на нашу думку, до скульптурної форми природного походження належить опублікована С.І.Ляшко невелика плита-букраній з села Жовтневе на Запоріжжі⁴². Стан її торців не залишає сумніву щодо відсутності штучної обробки. Цікаві неантропоморфні скульптурні форми, відкриті на Донеччині та Луганщині завдяки розкопкам експедицій КДУ. Скульптурні форми природного походження мають бути виділені в окрему групу лапідарних мегалітичних пам'яток. Їх вивчення є цікавою проблемою дослідження культу каміння у давній Україні, що вимагає розробок відповідних методик для збору та аналізу матеріалів.

До окремої групи мегалітичних лапідарних пам'яток належать так звані жертovníки. Це плити, що часто супроводжують мегаліти та кам'яну скульптуру, оброблені та без штучної обробки, з чашеподібними заглибленнями, рівчачками або без них, інколи з отворами та обробленою поверхнею. Вперше ця група була виділена Е.Ю.Новицьким як складова частина скульптури Північно-Західного Причорномор'я. На нашу думку, така класифікація невиправдана. Жертovníки мають виразно інше функціональне навантаження, інші морфологічні форми, техніку обробки та характер використання, встановлення тощо. Вони пов'язані з деякими скульптурними формами (Відрадне, Константи́нівка), але використовувались і незалежно від скульптурних пам'яток (Надеждівка) (мал.6).

Доцільним слід вважати виділення двох груп жертovníків: 1) грубо оброблені плити з чашеподібними заглибленнями та рівчачками (Курисово-Петрівське, Покрівка); 2) плити з чашеподібними заглибленнями та рівчачками, що мають у середині отвір для встановлення стели, вогнища тощо (Ближнє-Бойове). На наш погляд, жертovníки не є скульптурною формою, але часом виступають важливим конструктивним та функціональним компонентом культового комплексу.

Найдавнішими скульптурними пам'ятками України слід вважати менгірні форми середньостогівської культури, що відповідає загальноєвропейській тенденції розвитку кам'яної скульптури (Довжик, Золота Балка, Чаплі, Виноградний, Ключникова). Ці менгірні форми стояли вертикально, мали висоту до 1 м. Щоправда, дані про ступінь обробки та форми цих менгірів невідомі. Для встановлення нижнього хронологічного репера са-

Мал.6 Рухомі мегалітичні пам'ятки. Лapidарні скульптурні форми природного походження.

а) 1. Бузьке; 2. Балки; 3. Богданівка; 4. Григорівка; 5. Жовтневе;
б) 1. Курисове-Петрівське; 2. Покрівка;
3. Відрадне; 4. Іванівка; 5. Близньо-Бойове

ме серед пам'яток середньостогівської культури, на наш погляд, важливим є факт вертикального встановлення менгірів у складі кам'яних закладів.

Існування традиції спорудження кам'яних статуй з двоетапним використанням зафіксовано у племен нижньомихайлівської та давньоямної культур, однак масового поширення ця традиція набуває лише в пам'ятках усаївської культури Правобережжя. Уже в цей час яскраво виявляється тісний зв'язок з такими мегалітичними пам'ятками, як кромлехи та каїрни.

Початком кульмінаційної фази розвитку традиції виготовлення кам'яних статуй слід вважати третю чверть III тис. до н.е., що пов'язано з пам'ятками ямної культурно-історичної спільності пізнього етапу, а також з кемі-обинською та ранньокатакомбною культурами. У цей час виразними стають локальні особливості виготовлення та оздоблення кам'яних статуй, важливо, що ці особливості мають надкультурний характер. Поряд з розписами та орнаментованими рельєфом та контрельєфом скульптурними формами продовжують існувати статуї, виготовлені за архаїчними традиціями складеної скульптури з додатковими конструкціями органічного походження. У поховальних комплексах пізньокатакомбного часу традиція виготовлення кам'яних статуй знаходиться у фазі занепаду, хоча і потрапляє до носіїв катакомбних культур у результаті процесів акультурації від ямних племен Побужжя, Поінгулля та Подніпров'я.

Клас так званих енеолітичних ідолів на сучасному етапі вивчення вимагає перегляду щодо їх хронології, яка за аналізом іконографії Керносівського, Федорівського, Верхоріченського ідолів не сягає глибини раніше кінця першої — другої чверті II тис. до н.е.

Серед культур епохи пізньої бронзи традиція виготовлення кам'яних статуй зберігається, хоча і у деградаційній формі, у поховальному обряді.

Вивчення мегалітичних пам'яток України на етапі їх оформлення у масове культурно-археологічне джерело відкриває нові перспективи вивчення таких не висвітлених в українській історико-археологічній науці проблем, як найдавніша східноєвропейська поховальна та сакральна скульптура, становлення форм та норм найдавнішої елітарної поховальної обрядовості, виникнення масової протоскульптури та сакральної протоархі-

тектури, формування образу божества та складання нового пантеону божеств доби палеометалу.

Дослідження мегалітичних пам'яток України має особливе значення у зв'язку з концепцією О.О.Формозова про існування у давнину зон "нечутливих" до мистецтва та образотворчої діяльності, до якої він відносив територію прадавньої України. Незважаючи на те, що ця концепція зазнала цілком аргументованої критики, вона до певної міри відбивала стан дослідження, а також обсяг введення у науковий обіг пам'яток, пов'язаних із становленням давніх образотворчих мистецтв. Введення у науковий обіг хоча б невеликої частини відкритих на території України мегалітичних пам'яток може повністю спростувати сумнівну концепцію, а також виявити найдавніші форми багатьох різновидів мегалітів Європи.

¹ *Kirkor A. Sprawozdanie z wykazu zabytkow z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877. — ZWAK. — t. II. — Krakow. — S. 11 — 31.*

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1991. — С. 6.

³ *Скадовский Г.Л.* Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р.Ингулец и началом Днепровского лимана. — Труды УШ АС. — М., 1897. — Т. III. — С. 75 — 160.

⁴ *Левицький І.Ф.* Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропология. — К., 1929. — Т. II. — С. 11 — 21.

⁵ *Курінний П.П.* Білогрудівські стели // Записки ВУАК. — К., 1930. — С. 15 — 16.

⁶ *Формозов А.А.* Очерки по первобытному искусству // — МИА. — № 165. — М., 1969. — С. 169 — 189.

⁷ *Телегін Д.Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — 4. — С. 6 — 12; Його ж: Методичні рекомендації по виявленню і обстеженню пам'яток кам'яного віку та епохи міді-бронзи. — К., 1983. — Вип. 4. — С. 19; Його ж: Еартові тисячоліть. — К., 1991. — С. 3 — 29; *Telegin Dmitrij. I. Über Kulturelle Kontakte zwischen der Neoeolithischen Bevölkerung des Nord Pontischen Gebretes und der Balkan. — Donauregion // Hugelbestattung in der Karpaten-Donan. — Balkan-zone Während der aneolithischen periode. — Beograd, 1987. — S. 37 — 44.*

⁸ *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 102 — 105; Його ж: Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я. — Археологія. — 60, 1987. — С. 17 — 30.

⁹ *Щепинский А.А.* Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. — СА, 1963, № 3. — С. 41 — 61; *Щепинский А.А.* Культуры энеолита и бронзы в Крыму СА. — 1977. — 1 2. — С. 11 — 21.

- ¹⁰ *Лагодовська О.Ф.* Проблеми усатівської культури. — НЗІА. — Уфа. 1943. — I. — С. 53 — 66; II ж: Розкопки усатівського кургану I — II. — НЗІА. — К., 1946. 2. — С. 38 — 54; *Патокова Е.Ф.* Усатовское поселение и могильники. — К., 1979. — С. 184; *Збе-нович В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974. — С. 175; *Петренко В.Г., Субботин Л.Б.* Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 26 — 43.
- ¹¹ Археологія УРСР. — К., 1971. — С. 187, 240 — 259, 258 — 281; *Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А.* Раскопки кургана у с.Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 59 — 71.
- ¹² *Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К., 1982. — С. 67 — 72.
- ¹³ *Довженко Н.Д.* Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів // Археологія. — 1979. — № 2. — С. 27 — 55.
- ¹⁴ *Ильюков Л.С.* О нижнедонских каменных стелах эпохи средней бронзы // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 268 — 285.
- ¹⁵ *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура... — С. 101 — 103.
- ¹⁶ *Лагодовська О.Ф.* Проблеми усатівської культури... — С. 53 — 60; *Петренко Б.Г.* Архитектурные особенности... — С. 21.
- ¹⁷ *Чмихов М.О.* Час і Всесвіт за уявленнями наших пращурів // Короткий астрономічний календар. — 1986. — Вип. 27. — С. 156 — 161.
- ¹⁸ *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. — М., 1990. — С. 97.
- ¹⁹ *Щепинський А.О.* Кемі-обинська культура // Археологія УРСР. — К., 1970. — С. 258 — 263.
- ²⁰ *Сवेशніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля та Волині в кінці III — на початку II тис. до н.е. — К., 1974. — С. 111.
- ²¹ Археологія УРСР. — С. 121 — 131.
- ²² *Телегін Д.Я.* Культурна належність і датування... — С. 31.
- ²³ *Сवेशніков І.К.* Історія населення... — С. 24 — 26.
- ²⁴ *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура... — С. 103.
- ²⁵ *Сवेशніков І.К.* Історія населення... — С. 21.
- ²⁶ *Левіцький І.Ф.* Пам'ятки мегалітичної культури... — С. 111.
- ²⁷ *Сवेशніков І.К.* Історія населення... — С. 65 — 68.
- ²⁸ *Щепинський А.О.* Кемі-обинська культура... — С. 261.
- ²⁹ Там же. — С. 259.
- ³⁰ *Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье... — С. 67 — 72.
- ³¹ *Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П.* Отчет о раскопках Краснознаменской новостроечной экспедиции в Херсонской обл. в 1986. — НА ИА АНУ, 1986/11 — С. 121 — 124.
- ³² *Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье... — С. 69 — 70.
- ³³ *Сवेशніков І.К.* Історія населення... — С. 69 — 80.
- ³⁴ *Черняков И.Т., Шмаглей Н.М.* Курганы степной части между-речья Дуная и Днестра (1964 — 1966) // МАСП. — Одесса. — 1970. — Вып. 6. — С. 115; *Довженко Н.Д.* Поховання з антропоморфними стелами... — С. 27 — 35; *Самойленко Л.Г.* Курганы ямной культуры в бассейне р.Базавлук в Днепровском степном Пра-

вобережье // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 64 — 78.

³⁵ *Довженко Н.Д.* О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита-бронзы // Актуальные вопросы исторической науки. — К., 1984. — С. 58; *Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно-историческая область. — К., 1986. — С. 21 — 37.

³⁶ *Яровой Е.В.* Древнейшие монументальные изображения Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев, 1989. — С. 47 — 62.

³⁷ *Антес Р.* Мифология в древнем Египте // Мифология древнего мира. — М., 1977. — С. 122 — 160; *Гютербок Г.Г.* Хеттская мифология // Мифология древнего мира. — М., 1977. — С. 199 — 232; *Дерк Бодде.* Мифология древнего Китая // Мифология древнего мира. — М., 1977. — С. 366 — 404.

³⁸ *Новицкий Е.Ю.* Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо-Западном Причерноморье: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1986. — 20 с.

³⁹ *Довженко Н.Д.* К проблеме реконструкции системы идеологических представлений у племен Степного Причерноморья в эпоху палеометалла // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 66 — 67.

⁴⁰ *Михайлов Б.Д.* Курган эпохи бронзы в бассейне р. Молочная // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1990. — С. 107 — 115.

⁴¹ *Mikula Jiri.* Dvacetkrat starsi nez Altamira. — Praha, 1963. — S. 110.

⁴² *Ляшко С.Н.* Новые материалы о культе быка в эпоху ранней бронзы // Археологія. — 1987. — 58. — С. 73 — 77.

⁴³ *Отращенко В.В.* О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1979. — С. 5 — 18.

⁴⁴ *Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г.* Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1991. — С. 43, 45.

Список скорочень

АС	—	Археологический съезд
ВУАК	—	Всеукраїнський Археологічний Комітет
МАСП	—	Материалы по археологии Северного Причерноморья
НЗІА	—	Наукові записки Інституту археології і історії АН УРСР
НА ІА АНУ	—	Науковий архів Інституту археології Академії Наук України
СА	—	Советская археология
ZWAK	—	Zbior Wiadomosci do Antropologii Krajowej